

УДК 811.161.2:81'367.635

СВІТЛАНА ПЕДЧЕНКО

(Полтава)

ДО ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ МОДАЛЬНИХ ПАРТИКУЛ

Ключові слова: модальні частки, партикула, семантико-функційна класифікація часток, власне-модальні частки, невласне-модальні частки, субкатегорійні модальні значення.

Проблема семантико-функційної класифікації часток узагалі й модальних зокрема здобула належне висвітлення в працях багатьох мовознавців, проте однозначного вирішення вона так і не знайшла. Пов'язане це з тим, що партикули – неоднорідний за своїм складом клас слів, який розпадається на різні, а подеколи й протилежні функційні категорії. Це, зі свого боку, дає підстави деяким мовознавцям уважати умовною загальною назву досліджуваної лексико-граматичної групи [6, с. 105]. До того ж наявні в партикулятивній системі сучасної української мови явища багатозначності, омонімії, поліфункційності тощо не сприяють єдиній, чіткій диференціації часток.

Як окреме функційне угруповання модальні партикули вперше виділені в класифікації В.В. Виноградова, що на довгий час усталилася й у вітчизняній лінгвістиці. Узявши за основу семантико-синтаксичний принцип і наголошуючи на зв'язку з категорією модальності майже всіх розрядів часток, учений ранжував їх на вісім груп: 1) підсилювально-обмежувальні (видільні); 2) приєднувальні; 3) означальні; 4) вказівні; 5) неозначені; 6) кількісні; 7) заперечні; 8) модально-прідієслівні. До складу останніх мовознавець зараховував питальні (**чи**, **хіба**, **невже**), оклично-питальні (**що за**), частки, що виражають недовіру до чужого мовлення (**наче**, **ніби**), переповідні частки (**мов**, **мовляв**) та «інші типи модальних часток» [3, с. 546], що відкрило перед дослідниками потенційні можливості для розширення структури означеної лексико-граматичної категорії.

Так, автори академічного видання «Сучасна українська літературна мова: Морфологія», потрактовуючи частки як «неповнозначні незмінні слова, що виконують **модальну** (виділення наше – С.П.) роль у складі слова або речення», вирізняють з-поміж інших фразових (питальних, оклично-підсилювальних, стверджувальних, заперечних тощо) власне-модальні партикули, «що вносять у висловлення певний емоційно-оціночний момент, найчастіше сумнів щодо вірогідності повідомлюваного (1) або, навпаки, тверду впевненість у важливості чи винятковості повідомлюваного (2)»: 1) **мов**, **мовляв**, **мабуть**, **ледве чи**, **наче**, **ніби**, **мовби**, **навряд**, **навряд чи**; 2) **ба**, **ой**, **ну** (**ну й**) [11, с. 502-510]. Щоправда, з виокремленням другої групи власне-модальних часток як репрезентантів епістемічно-модального значення категоричної достовірності погодитися важко. На нашу думку, згадані лексеми в наведених мовознавцями реченнях реалізують емоційно-оцінні значення аксіологічної модальності, пор.: «*Цить, Берчихо! – Ба не буду мовча-*

ти!» (М. Коцюбинський) – незадоволення, гнів; «Марфа. *Ну й кинув же ти, Кузьма, із серцем кинув – Тепер уже ніхто склеїти не зможе*» (О. Корнійчук) – захоплення.

Дещо вдалішою, але не позбавленою суперечностей видається нам класифікація модальних часток, подана в «Русской грамматике – 80». У цій праці розглядані партикули на основі презентованих ними значень у найзагальнішому вигляді об'єднано в такі групи:

1) частки, що експлікують емоційні та інші оцінки, безпосередні реакції мовця – підсилюють, акцентують повідомлення; виражають якісні характеристики; згоду / незгоду; попередження, погрозу; побоювання; пропозицію; сумнів, невпевненість, невизначеність ставлення; здивування тощо;

2) частки, що виражають різні форми волевиявлення – заклик до згоди, до очікування; прохання дати змогу зробити щось; рішучість;

3) частки, що встановлюють різноманітні зв'язки відношення змісту висловлення до його джерела, інших частин повідомлення, подій і фактів – відповідність або невідповідність очікуваному; зв'язок із відомим; перевага чогось над чимось; своєчасність; винятковість; зумовленість або незумовленість; протиставлення; допустове відмежування [8, с. 727-729].

Привертають увагу припущення щодо модальної забарвленості часток загалом, про обов'язкову наявність у їхній семантиці суб'єктивного початку, можливість ускладнення його об'єктивним відношенням до дійсності. Попри деяку відірваність від теорії модальності та системи її субкатегорійних значень, запропонована диференціація часток чи не вперше вводить до складу «сем», що вони реалізують, прагматично орієнтовані смисли (третья група).

Спробою поєднати принципи ранжування модальних часток із результатами досліджень лінгвістичної модальності позначена праця К.С. Симонової [9]. Розглядаючи модальні партикули сучасної української мови в діяхронному аспекті, дослідниця поділяє їх на три групи: 1) частки для вираження об'єктивно-модальних значень: стверджувальні, заперечні, питальні; 2) частки для вираження суб'єктивно-модальних значень: переповідні, порівняльно-гіпотетичні, ймовірнісні; 3) частки для вираження волевиявлення мовця (спонукально-оптативні) [9, с. 7]. Попри зовнішню стрункість і безперечну наукову вагу, така диференціація не позбавлена дискусійних моментів. Зважаючи на поліфункційність досліджуваних лексем, що виявляється у здатності частки експлікувати кілька різних об'єктивно- та суб'єктивно-модальних значень (напр., властивість питальних часток реалізувати епістемічно-модальне значення проблематичної достовірності, оптативних – ірреальне об'єктивно-модальне значення бажальності тощо), тенденцію до розширення структури субкатегорійних модальних значень, сумнівним видається чітке розмежування аналізованого класу слів на репрезентанти суб'єктивної та об'єктивної модальності, винесення спонукально-оптативних часток за межі реалізаторів суб'єктивно-модальних значень, неврахування модального потенціалу вказівних, видільних та означальних партикул тощо.

Розглядаючи з-поміж трансльованих модальними частками значень функцію «підсилення, категоричного увиразнення, спеціального виділення цілого повідомлення або окремих його частин», автори підручника «Сучас-

на українська літературна мова» до її репрезентантів зараховують видільні, означальні, обмежувальні партикули (*аж, все, таки, ще, же, якраз, тобі, собі* тощо), залишаючи поза межами вирізненої групи дійктичні лексеми на зразок *ось, онде, ген, от, воно* [12, с. 426-427]. Суперечливим також, на наш погляд, є введення до складу аналізованих лексем модальних синтаксем (І.Р. Вихованець) на позначення зв'язку повідомлення з його джерелом (про розрізнення модальних часток та модальних слів див.: [2, с. 246]). Порівняймо наведені в означеній праці приклади: «*Він сяде в човен і навстріч долине Крізь ночі тьму і вітру тьму густу. Щоб слух не йшов, що, мов, Матвії Долина Варив десь юшку, був не на посту*» (А. Малишко); «*Не встигла ще й поснідати, прибігла сторожова дівчина: Докія Петрівна послала, мовляв, діло якесь є*» (А. Голковко).

Заслуговують на увагу класифікації партикул, в основі яких – синтаксичний критерій. На функційних засадах будує свою концепцію В.А. Чолкан. Зараховуючи до модальних усі, без винятку, фразові частки, дослідниця диференціює їх на три розряди: 1) модальні кваліфікатори, призначення яких – «утворювати модальну рамку усього речення (вносити модальні відтінки в загальний зміст висловлення), тобто брати участь у передачі комунікативної модальності»; 2) модальні модифікатори, що «виражають суб'єктивну модальність предиката, тобто відношення між суб'єктом та предикативною ознакою»; 3) модальні актуалізатори, завдання яких – виражати модальні відтінки значень окремих компонентів висловлення, не змінюючи загальної модальності речення [14]. Беручи за основу синтагматичні властивості партикул, їхні вияви в різних типах контексту, комунікативно-прагматичні та комунікативно-синтаксичні функції, О.О. Стародумова поділяє частки на двовалентні акцентувальні, двовалентні власне релятивні та одновалентні [10].

Як бачимо, питання диференціації модальних часток залишається складним і дискусійним. Дослідники сходяться на тому, що ядро аналізованого класу становлять лексеми на позначення епістемічно-модального ставлення мовця до висловленого з приводу його достовірності/проблематичної достовірності/недостовірності, зокрема порівняльно-гіпотетичні частки на зразок *ніби, наче, чи не, наврод чи* тощо.

Розширення меж категорії модальності, актуалізація комунікативно-прагматичного та функційно-семантичного аспектів дослідження її значень викликають потребу в зміні складу модальних партикул, що передбачає зростання їхніх функційних спроможностей. Це стосується питальних, спонукальних, стверджувальних, заперечних, вказівних, актуалізаційних та інших часток. Важко не погодитися з твердженням А.А. Мецлера про причетність до категорії модальності всіх видів і підвидів часток і водночас про доцільність виокремлення в самостійний розряд часток модальних [5, с. 64], проте необхідно зауважити, що ці розряди слів перебувають на периферії реалізаторів субкатегорійних модальних значень. Так, диференційні для вказівних часток аксіологічно-модальні значення (семи другого порядку) осуду, несхвалення тощо виявляють свою специфіку на тлі інтегративно-го значення (семи першого порядку) – дійктичної ідентифікації (предмета, місця, часу, ситуації загалом): «*А ось і мій чоловік... Ось і тавро на ньому невільницьке, як у всіх галерників-веслярів*» (Зинаїда Тулуб); «*Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же богу!*» (М. Коцюбинський); «*– Що роби-*

ти? Треба за розум взятись – он що треба робити!» (Панас Мирний). Указівне значення виділених слів зазнає змін, метафоризується, підсилюючи емоційно-експресивне забарвлення всього висловлення. Отже, видільні, вказівні, означальні партикули – це сигнали важливості того, про що повідомлено, один зі способів автора висловлення продемонструвати свою небайдужість до того, що відбувається.

Відзначаючи багатозначність і поліфункційність логіко-модальних часток, мовознавці-германісти описують їхню семантику як експліцитні смисли, спираючись при цьому на поняття пресупозиції, «заднього плану» тощо [7; 13].

Застосовуючи «атомний» метод дослідження партикул у порівняльно-типологічному аспекті, учені доходять висновку, що частка – універсальний засіб вираження модусних компонентів висловлення, який транслює додаткову інформацію, украй необхідну для формування модальної рамки речення. Наприклад, залучення до аналізу досліджуваних слів концептуального апарату лінгвістичної прагматики дало підстави А.М. Баранову й І.М. Кобозевій виявити прагматичні функції частки **а** та розглянути її на одному рівні з такими модальними частками, як **ну**, **так** [1]: «А що мені з вами тут робити?» (Л. Костенко); «А то ж писана краля, хоч з лиця воду пий» (В. Кучер); «– А я б на твоєму місці уже б мовчала, – обізвалась Надя» (Леся Українка). Нагадаємо, що дослідники теорії тексту дефінують названі та інші партикули як дискурсивні слова (або маркери), що відображають відношення між елементами структури дискурсу – «комунікативної ситуації, до складу якої входять свідомість комунікантів і створюваний у процесі спілкування текст» [4, с. 292]. Методика фіксації ілокутивної сили висловлення дала змогу вченим з'ясувати безпосередній вклад семантики частки у його зміст. Проте не варто забувати, що розглядувані слова передають інформацію модально-прагматичного, а не денотативного чи сигніфікативного характеру.

Послугуючись традиційною термінологією, беручи до уваги еволюцію поглядів на модальність і лінгвістичну природу часток, наявність у партикул ідентифікувальних та диференційних сем, особливості репрезентації ними того чи того субкатегорійного модального значення, пропонуємо класифікувати модальні частки на дві групи: 1) власне-модальні (модальні кваліфікатори); 2) невласне-модальні, або логіко-модальні (модальні модифікатори). Для першої групи модальне значення є кваліфікативним. Ідентифікувальна сема (сема першого порядку) партикул цього розряду виявляється в субкатегорійному об'єктивно- чи суб'єктивно-модальному значенні. Для другої групи кваліфікативними є не модальні, а логічні значення (дейктичне, означальне, видільне тощо), які зазнають у певному контекстному оточенні модифікацій і можуть трансформуватися в субкатегорійні модальні значення, що для цього розряду є диференційними (семами другого порядку).

Ядро власне-модальних часток становлять порівняльно-гіпотетичні партикули (**наче**, **начеб**, **начебто**, **неначе**, **неначебто**, **ніби**, **нібито**, **мов**, **мовби**, **мовбито**, **немов**, **немовби**, **немовбито**, **буцім**, **буцімби**, **буцімто**, **чи не**, **чи й не**, **чи й**, **десь**) як репрезентанти епістемічно-модального субкатегорійного значення проблематичної достовірності. Периферію цього розряду утворюють стверджувальні (**так**, **атож**, **аякже**, **еге**, **ага**, **угу**), заперечні (**не**, **ні**, **ані**), питальні (**чи**, **хіба**, **невже**, **га**, **ну**, **що за**, **що то за**, **а коли б**

тощо) та спонукально-оптативні, волітивні, (хай, нехай, дай, давай, б (би), аби, щоб, хоч би, коли б, якби, бодай) частки, що є реалізаторами різноманітних об'єктивно- та суб'єктивно-модальних значень – реальності/ірреальності, категоричної достовірності, емоційно-оцінних аксіологічних, волюнтативних і оптативних тощо.

Розряд логіко-модальних часток формують вказівні (ось, от, то, оце, це, он, онде, ген, ото) та видільні (тільки, лише, лиш (лишень), хоч, хоча б, аж, же (ж), -таки, саме, якраз, собі, тобі, воно тощо) партикули, що перебувають на периферії репрезентантів модальності. Ідентифікувальна для розгляданого угруповання акцентувальна сема, детермінуючись контекстом, зазнає ускладнень різноманітними модальними характеристиками, що дає змогу говорити про наявність так званих відтінків модальних значень. Експлікуючи прагматично облігаторні смисли, аналізовані частки модифікують цими відтінками семантичну структуру речення, зокрема її модальний складник. Уважаємо недоцільним виділення в окремий розряд емоційно-експресивних часток, оскільки лексемам будь-якої серед названих груп властиво набувати в певному контекстному оточенні виразного конотативного забарвлення.

Усвідомлюючи, що запропонований варіант ранжування модальних часток є не остаточним, позбавленим суперечностей і дискусійних моментів, зважаючи на складність, а подеколи й неможливість виділення ідентифікувальних та диференційних сем партикул і, як наслідок, приналежність однієї й тієї самої лексеми до різних розрядів, наголошуємо на умовності такої класифікації та можливості її вдосконалення в подальших наукових розвідках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баранов А. Н. Модальные частицы в ответах на вопрос / А. Н. Баранов, И. М. Кобозева // Прагматика и проблемы интенциональности. – М. : ИВАН СССР, 1988. – С. 45–69.
2. Булгак С. И. О разграничении модальных слов и частиц / С. И. Булгак // Русский язык в школе. – 1985. – № 4. – С. 100–104.
3. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов ; [под ред. Г. А. Золотовой] ; [4-е изд.]. – М. : Русский язык, 2001. – 720 с.
4. Кибрик А. Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания : универсальное, типовое и специфичное в языке / А. Е. Кибрик. – [изд. 3-е]. – М. : УРСС, 2002. – 336 с. – (Лингвистическое наследие XX века).
5. Мецлер А. А. Структурные связи в тексте : Парентезные конструкции / А. А. Мецлер. – Кишинев : Штииница, 1987. – 86 с.
6. Минович А. Основные функции частиц в современном русском языке / А. Минович // Лексикографический сборник. – М., 1962. – Вып. V. – С. 105–111.
7. Пророкова В. М. Слова-«приправы», слова-«заплаты». Модальные частицы в немецком языке / В. М. Пророкова. – М., 1991. – 127 с.
8. Русская грамматика : в 2 т. – М. : Наука, 1982. – . – Т. 1. – М. : Наука, 1982. – 783 с.
9. Симонова Е. С. Формирование состава и развитие функций модальных частиц в украинском языке : автореф. дисс. ... канд. филолог. наук / Е. С. Симонова. – К., 1982. – 28 с.
10. Стародумова Е. А. Частицы русского языка : (Разноаспектное описание) / Е. А. Стародумова. – Владивосток : Изд. Дальневост. ун-та, 2002. – 291 с.
11. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – 583 с.

12. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.] ; за заг. ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

13. *Торопова Н. А.* К исследованию логических частиц / Н. А. Торопова // Вопросы языкознания. – 1978. – № 5. – С. 82–92.

14. *Чолкан В. А.* Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01 / В. А. Чолкан. – Івано-Франківськ, 2001. – 18 с.

СВЕТЛАНА ПЕДЧЕНКО

К ПРОБЛЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ МОДАЛЬНЫХ ПАРТИКУЛ

Речь идет о проблеме классификации модальных частиц в современной лингвистике. Особое внимание сосредоточено на их семантико-функциональных параметрах, предложен оригинальный способ дифференциации партикул на два разряда: собственно-модальные и несобственно-модальные.

Ключевые слова: модальные частицы, партикула, семантико-функциональная классификация частиц, собственно-модальные частицы, несобственно-модальные частицы, субкатегориальные модальные значения.

SVETLANA PEDCHENKO

THE PROBLEM OF CLASSIFICATION OF MODAL PARTICLES

The subject matter of the article is problem of classification of modal particles in modern linguistics. The main attention was paid by semantics and functional parameterization. Original way of differentiation of particles on two groups (proper modal and unproper modal) was also suggested in the article.

Key words: modal particle, semantics and functional classification of particles, proper modal particles, unproper modal particles, subcategorical modal meanings.

Одержано 5.12.2011 р.